

Wraak en wraakgevoelens

Marcel Sarot

Inleiding

Moeten wij wraakgevoelens altijd loslaten of overwinnen? Zijn wraakgevoelens altijd verkeerd? Of valt daar nog wel iets meer over te zeggen? De Bijbel lijkt dat te suggereren, wanneer wordt gezegd 'Mij is de wrake' (Deut. 32:35). Als de wraak aan God is, kan wraak immers niet zonder meer verkeerd zijn. Men kan veel van God zeggen, maar niet dat het kenmerkend is voor God dat deze het verkeerde doet.

Hieronder zal ik, omdat wraakgevoelens emotioneel van aard zijn, eerst iets schrijven over emoties in het algemeen, vervolgens over de emotie van wraak. Daarna komt aan de hand van de Schrift de vraag aan de orde hoe het christendom over wraak denkt. Vervolgens zeg ik iets over religie en wraak in onze eigen samenleving, waarbij het strafrecht en de gevangenis op verschillende manieren in beeld komen. Tenslotte probeer ik enkele conclusies te trekken voor het justitiepastoraat. Mijn vak is het, studenten te leren helder te denken over filosofische en theologische vraagstukken. Ik heb echter geen ervaring in de praktijk van het justitiepastoraat. Daarom bied ik onderstaande gedachten in bescheidenheid aan, in de hoop dat mensen uit de praktijk elementen uit mij uiteenzetting kunnen gebruiken in een verhelderende reflectie op hun eigen ervaringen.

Korte inleiding in de emotietheorie

'Wraak' is een nogal een gecompliceerde term, en willen wij er zinvol over kunnen schrijven, dan moeten wij eerst een aantal onderscheidingen uit de emotietheorie introduceren. Wij gebruiken de term 'wraak' zowel ter aanduiding van een bepaald type handelingen ('wraak nemen') als ter aanduiding van een bepaald type emotie ('wraakgevoelens koesteren'). Emoties zijn in het algemeen bewustzijnstoestanden die zijn gericht op een object. Meestal zijn emoties gefocust op een of meer eigenschappen van dat object. Als ik bijvoorbeeld bang ben voor een hond, zal dat eerder zijn voor zijn kaken dan voor zijn staart. De kaken zijn dan de focus van de emotie, en die focus wordt op een bepaalde wijze gewaardeerd – in dit geval als vreeswekkend.

Een verder onderscheid is dat tussen acute en latente emoties. Hierbij gaat het niet om verschillende emoties, maar om dezelfde emotie in verschillende vorm. De vader die boos is op zijn zoon omdat deze zojuist zijn fiets tegen de auto heeft laten vallen, zal allerlei kenmerken van een boos persoon hebben: hij spreekt met stemverheffing, heeft een verhoogde bloeddruk, krijgt een rood hoofd, enz. enz. Hij is acuut boos, en deze acute boosheid duurt maar kort. Maar de dochter die boos is op haar moeder omdat die haar nooit echt kind heeft laten zijn en al haar eigen verwachtingen op haar heeft geprojecteerd, kan heel lang boos blijven zonder de typerende verschijnselen van boosheid te hebben. Wel de cognitie en de evaluatie (haar moeder heeft iets verkeerd gedaan en haar schade berokkend), maar niet de fysieke verschijnselen en ook niet de concentratie die bij acute boosheid hoort: als je acuut boos bent op iemand, richt je bewustzijn zich op die persoon, maar bij de latent boze dochter hoeft dat niet het geval te zijn. Ook zij is boos, maar in een andere vorm. Vaak wordt het verband tussen de twee als volgt gelegd: iemand die latent boos is heeft de neiging om onder

bepaalde omstandigheden (bijvoorbeeld wanneer hij aan het object van zijn boosheid denkt) acuut boos te worden.

Lang hebben wij in onze cultuur gedacht dat emoties en gevoelens zich aan onze controle onttrokken. De gedachte daarachter is, dat gevoelens en emoties geen handelingen zijn, die wij verrichten, maar processen of gebeurtenissen in ons lichaam, die ons overkomen. Een emotie is dan vergelijkbaar met een ziekte; je bent slachtoffer, geen dader. Onze taal zit vol met uitdrukkingen die nog die oude opvatting van emoties oproepen: wij ‘ondergaan’ emoties, worden meegesleept door boosheid en overmand door verdriet. Een brok schiet in onze keel, wij worden door iets aangegrepen of ontroerd, en uiteindelijk overmeesterd door emotie. Al deze uitdrukkingen suggereren dat wij worden meegevoerd door onze emoties. Deze opvatting over emoties is echter sinds de *cognitive turn* in de psychologie verdrongen door een opvatting die veel meer aandacht geeft aan het ken-aspect van emoties (de bestuurder van de auto achter mij houdt te weinig afstand en knippert met zijn lichten) en het evaluatieve aspect (‘De hork!’). Als je die aspecten meer beklemtoont, worden emoties minder irrationeel en minder passief. Tegelijkertijd leidt dit tot meer aandacht voor de verantwoordelijkheid van degene die de emoties heeft: ook als een misdaad een *crime passionel* was, blijft de dader verantwoordelijk.

Wraak bezien vanuit de emotietheorie

Met behulp van de zojuist geïntroduceerde onderscheidingen zijn wij in staat om enigszins preciezer over wraak te spreken. Als ik wraakgevoelens koester, is het object van die gevoelens degene die mij of iemand met wie ik mij verbonden weet een bepaald onrecht of leed heeft aangedaan. De focus ligt op dat aangedane leed. Degene voor wie ik wraakgevoelens koester, kan allerhande goede of slechte eigenschappen hebben; deze doen voor mij helemaal niet ter zake. Waar het om gaat, is dat deze persoon mij iets heeft aangedaan. Ik beoordeel deze focus als verwijtbaar, en zelfs als het vergelden waard. Deze beoordeling kan voortkomen uit een theorie van rechtvaardigheid die het ‘oog om oog, tand om tand’ huldigt: wat de ander mij heeft aangedaan, moet aan de ander zelf ook worden aangedaan. Dan is het evenwicht hersteld. Meestal zullen wraakgevoelens echter niet zo bereflecteerd zijn, maar gaat het om frustratie over aangedaan leed die zich richt op de (vermeende) dader. Naarmate de frustratie hoger oploopt, zullen wij ook een zwaardere vergelding eisen. Er is dan geen evenwicht dat moet worden hersteld; hoe zwaarder de straf, hoe beter. Hieruit blijkt al, dat wraak sterk handelingsgericht is; wraakgevoelens motiveren mensen om de dader te straffen. Wraakgevoelens kunnen zowel acuut als latent zijn; als wraak nemen om wat voor reden dan ook niet mogelijk is, veranderen acute wraakgevoelens vaak in latente wraakgevoelens. Zij kunnen vervolgens geheel verdwijnen (wanneer ik bijvoorbeeld inzie dat ik wel eens iets soortgelijks heb gedaan als degene op wie ik nu zo boos ben), maar zij kunnen ook terugkomen wanneer ik de betreffende persoon weer zie of wanneer zich alsnog een gelegenheid tot wraakneming voordoet.

De ‘logica’ van wraak past beter in een *schaamtecultuur* dan in een *schuldcultuur*. De *schuld* van de ander wordt niet uitgewist door mijn wraak; het mij aangedane leed wordt er evenmin door weggenomen. Maar de *schande* die een ander mij aandoet, en de *schaamte* die ik over die schande voel, kunnen wel worden weggenomen door wraak; wanneer mijn *eer* gewroken is, dan ik weer trots zijn. Niet voor niets is eerwraak gebonden aan een *schaamtecultuur*. Zo wordt duidelijk dat wraak een cultuurgebonden fenomeen is, en meer wordt bevorderd door het ene type cultuur dan door het

andere. Maar uiteindelijk zijn wraakgevoelens vaak oermenselijk van aard, hetgeen betekent dat zij ook in een schuldcultuur voorkomen, al laten zij zich daar minder goed legitimeren. In een schuldculuur worden mensen geleid door absolute normen; wie daar niet aan voldoet, is schuldig. Wraaknemning gaat tegen die normen in. In een schaamtecultuur worden mensen geleid door het oordeel van de gemeenschap; verlies van aanzien binnen de gemeenschap leidt tot schande. Wij leven in een cultuur waarin beide naast elkaar voorkomen: de schaamtecultuur bij bepaalde groepen immigranten, de schuldculuur bij bepaalde groepen christenen. Maar geen van beide zijn dominant! Op dit moment zou men onze cultuur wellicht het best kunnen omschrijven als een zelfontplooiingscultuur: een cultuur waarin zelfverwerkelijking het hoogste goed is en waarin de grenzen van mijn zelfontplooiing niet worden gevormd door absolute normen, maar door de zelfontplooiing van de ander. Mijn zelfontplooiing is goed, zolang die de zelfontplooiing van de ander niet in de weg staat. Heel duidelijk wordt dit bijvoorbeeld in de seksuele moraal: veel mensen vinden dat alles wat volwassenen met wederzijds goedvinden ondernemen, geoorloofd is. In de praktijk vinden velen, dat anderen onze zelfontplooiing niet teveel mogen hinderen. Eén middel van zelfexpressie is in onze samenleving de auto: in de auto die je rijdt – een hybride, of juist een dikke fourwheeldrive – druk je uit wat voor soort mens je wilt zijn. En als je dan in zo'n dikke SUV op de linkerbaan van de snelweg rijdt, dan moeten er niet steeds allerhande stumpers je de ongehinderde doorgang versperren. Andere weggebruikers zijn in deze perceptie niet zozeer medeweggebruikers als wel obstakels die mij in de weg rijden. Het opmerkelijke is, dat in de logica van deze hedendaagse 'ethiek' wraak plotseling weer wel een plaats heeft. Blijft iemand te lang links hangen? Dan haal ik hem in en geef ik hem een *break test!* Op die manier kan ik mijn 'dikke ik' (een term van Harry Kunneman), dat in zijn expressie werd gehinderd door de linksrijders, alsnog tot uitdrukking brengen.

Een christelijke visie op wraak

Het Oude Testament kent het *ius talionis*: 'Wanneer iemand letsel toebrengt aan een ander, moet hem hetzelfde letsel worden toegebracht: een breuk voor een breuk, een oog voor een oog, een tand voor een tand. Wat hij de ander heeft aangedaan zal ook hem aangedaan worden. Dus wie een stuk vee doodt moet het vergoeden en wie een mens doodt moet ter dood gebracht worden' (Lev. 24:19–21). Maar tegelijkertijd kent het Oude Testament de beweging waarin de wraak aan God wordt gelaten ('Mij is de wrake'), en de mens niet zelf wraak neemt op zijn medemens, maar deze wraak aan God overlaat. Daarbij kan God wel hartstochtelijk om wraak worden verzocht: 'HEER van de hemelse machten, rechtvaardige rechter, u die hart en nieren doorgrondt, laat mij zien dat u zich op hen wreekt. U leg ik mijn zaak voor' (Jer. 11:20). Zo ook in vele Psalmen. Wanneer de straf niet onmiddellijk volgt, blijft de bidder hopen op de dag van de HEER, de dag van de wraak. Twee dingen zijn hierbij van belang: (1) De wraak waarom wordt verzocht is geen uiting van irrationele wraakzucht, maar past binnen het toenmalige rechtskader. Ook wanneer wij nu een ander rechtskader hebben, is het belangrijk om dit niet uit het oog te verliezen. (2) Dat wraakzucht niet centraal staat, blijkt ook al uit het feit dat de mens bereid moet zijn de wraak over te laten aan de Rechtvaardige zelf: de HEER.

Het Nieuwe Testament wijst de *lex talionis* af. Jezus vraagt in de Bergrede aan mensen, te incasseren zonder terug te slaan: 'Jullie hebben gehoord dat gezegd werd: "Een oog voor een oog en een tand voor een tand." En ik zeg jullie je niet te verzetten tegen wie kwaad doet, maar wie je op de

rechterwang slaat, ook de linkerwang toe te keren. Als iemand een proces tegen je wil voeren en je onderkleed van je wil afnemen, sta hem dan ook je bovenkleed af' (Mat 5: 38–40). Paulus leert hetzelfde, maar voegt er expliciet aan toe dat hoewel een mens zelf geen wraak mag nemen, hij wel mag hopen op Gods wraak: 'Vergeld geen kwaad met kwaad, maar probeer voor alle mensen het goede te doen. Stel, voor zover het in uw macht ligt, alles in het werk om met alle mensen in vrede te leven. Neem geen wraak, geliefde broeders en zusters, maar laat God uw wreker zijn, want er staat geschreven dat de Heer zegt: "Het is aan mij om wraak te nemen, ik zal vergelden"' (Rom. 12: 17–19; vgl. 1 Sam. 24:13). God zal recht verschaffen, maar daarop moeten wij wel wachten tot het laatste oordeel (Luc. 18: 7–8, Openb. 6: 10).

Religie en wraak in onze tijd

In de nieuwtestamentische visie op wraak moeten wij onderscheiden tussen twee elementen: (1) de opdracht om geen wraak te nemen, maar kwaad met goed te vergelden en (2) de religieuze fundering daarvan in het geloof dat God ons zal wreken. Dit geloof is in *onze* cultuur nagenoeg verdwenen. Het geloof zowel in een hel als in een laatste oordeel staat sterk onder druk, zelfs daar waar het zich het langst heeft weten te handhaven, in orthodox protestantse kring. De Tilburgse filosoof Theo de Wit heeft aannemelijk gemaakt, dat het verdwijnen van het geloof in het laatste oordeel direct consequenties heeft voor onze gedetineerden. Waar de publieke opinie zich er vroeger bij neerlegde dat een straf geen uitputtende wraakneming hoefde zijn, omdat wij die rustig aan God konden overlaten, is met verdwijning van het geloof in Gods wraak ook de roep om steeds strengere straffen opgekomen. Nu mensen geloven dat het zal blijven bij de straf die wij hier en nu uitdelen, hebben zij er behoefte aan dat misdaad en straf meer in evenwicht komen. Zo leidt de afkalving van het geloof in een wrekende God tot meer behoefte aan wraak hier en nu.

Het zou wel eens kunnen dat Jezus' leer van de linkerwang op dit moment in de gevangenis met meer succes wordt gepropageerd door boeddhisten dan door christenen. Bij Boeddhisten speelt het laatste oordeel geen rol in de aanbeveling om niet terug te slaan. Bij hen staat de wet van het karma centraal, en die laat zich gemakkelijker in seculiere termen vertalen dan het laatste oordeel: de wet van oorzaak en gevolg of van actie en reactie. De 'Buddhist Peace Fellowship' maakt concreet duidelijk wat dit betekent in een verklaring naar aanleiding van de aanslagen van 11 september 2001. Terwijl de Verenigde Staten hun 'War on terror' begonnen, pleit deze boeddhistische vredesorganisatie er – zonder de aanslagen ook maar een moment goed te praten – voor, dat wij ons afvragen wat mensen tot deze aanslagen heeft gebracht. Inzicht, dat is het eerste. En als wij dat inzicht hebben, dan moet de tweede stap zijn dat wij weigeren, haat met haat te beantwoorden. Doen wij dat toch, dan spiegelen wij in feite het gedrag van onze vijanden, aldus de BPF. En met een beroep op Gandhi concludeert de BPF dat wanneer de mensheid doorgaat met de toepassing van 'oog om oog,' uiteindelijk de hele mensheid blind zal worden. De spiraal van het kwaad moet worden doorbroken. Ons inzicht moet niet leiden tot vergelding, maar tot vergeving.

Deze houding moet worden ingeoeffend door middel van meditatie. Onder normale omstandigheden gedragen onze gedachten zich als een aapje dat in het wilde weg heen en weer springt. Het springt naar boven, speelt met iets, raakt verveeld, springt naar beneden, speelt met iets anders, raakt weer verveeld, eet iets, et cetera, et cetera. Ons bewustzijn wordt bepaald door aantrekking en afstoting, is een speelbal in de keten van oorzaak en gevolg. Door meditatie kunnen wij leren ons bewustzijn

vergaand te controleren, zodat het wordt bepaald door compassie. Dan gaan wij de oorzaken van het lijden onderzoeken en de keten van misstap en wraak voor die misstap doorbreken. De afgelopen jaren is op diverse plaatsen, eerste in het buitenland en later in Nederland, met dergelijke meditatietechnieken in gevangenissen goede resultaten geboekt: gedetineerden worden rustiger en minder agressief.

Conclusies

Wij leven in een cultuur die wraak formeel afkeurt, maar die – zowel door het ontbreken van de notie van een wrekende God als door de dominantie van het ideaal van zelfontplooiing – in die afkeuring in toenemende mate halfhartig is. Wraak houdt – als een reactie die volgt op een actie – de spiraal van het kwaad in stand. Het kwaad gaat buiten geen enkele mens om; wij hebben er allen mee te maken. Dat geldt voor gedetineerden, maar ook voor hun pastores. Gedetineerden hebben vaak meer dan gebruikelijk bijgedragen aan de spiraal van het kwaad, maar zijn er veelal ook meer dan gemiddeld het slachtoffer van. Pastores vertegenwoordigen Iemand die de spiraal van het kwaad juist wil doorbreken. Hun taak is het – in verkondiging, in pastorale gesprekken, en vooral ook in hun eigen levenshouding – duidelijk te maken dat kwaad niet altijd met kwaad beantwoord hoeft te worden. De *bottom line* is, dat gedetineerden in gaan zien dat dit veelal in hun (welbegrepen) eigenbelang is. Maar dat is niet voldoende. Afzien van wraak is goed, ook als het de eigen belangen schaadt.

Inzicht is niet voldoende. De geest is gewillig, maar het vlees is zwak. Door elke handeling die wij verrichten, vormen wij ons karakter. Elke keer dat ik wraak neem, schuif ik een beetje op in de richting van wraakzucht, elke keer dat ik vergeef, draag ik bij aan mijn eigen vorming tot een vergevingsgezind mens. De omvorming van wraakzucht naar vergevingsgezindheid dient ingeoefend te worden. Dat kan door meditatie, maar andere wegen zijn ook denkbaar. Eenvoudig zal het niet zijn, in de harde wereld die de gevangenis is. Daarom zal een pastor hier niet voldoende hebben aan vertrouwen in eigen kunnen; alleen in vertrouwen op de levende Heer kan de cirkel van het kwaad worden doorbroken.

Gebruikte literatuur

Rentsje de Gruyter, 'Mediteren tegen wraak en woede,' NRC 28 september 2000, <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Boeddhisme/gevang.html>.

Phra Phōthiyānathēra, Jack Kornfield, & Paul Breiter, *A Still Forest Pool: The Insight Meditation of Achaan Chah* (Wheaton, Ill., U.S.A.: Theosophical Pub. House, 1985)

Marcel Sarot, *Religie in de spiegel van het kwaad: Naar een comparatief-theologische benadering van het kwaad* (Almere: Parthenon, 2012).

Alan Senauke / Buddhist Peace Fellowship (BPF), 'Draft Statement from the Buddhist Peace Fellowship on the actions of September 11, 2001,' <http://www.oekobuero.de/terr-026.htm>.

Robert C. Solomon, *The Passions* (Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday, 1976).

G. Vollebregt, 'Wraak,' in: A. van den Born e.a. (red.), *Bijbels woordenboek* (Roermond en Maaseik: J.J. Romen en Zonen, ²1954–1957), 1870.

Theo de Wit, 'De Assepoester van het strafrecht bevrijden: Over de geboorte van het slachtofferpopulisme uit de geest van het postmodernisme,' in: Jannemieke Ouwkerk, Theo de Wit e.a. (red.), *Hoe te reageren op misdaad? Op zoek naar de hedendaagse betekenis van preventie*,

vergelding en herstel (Den Haag: SDU, 2013), 51-67.